

M.E. Kluit, die de Confessionele Vereniging kenschetst als 'een opflikkering van het oude Réveil-ideaal, waaraan echter de spontaneïteit ontbrak' en de vergadering der Evangelische Alliantie aanduidt als 'misschien ... nog ... een klein stukje internationaal Réveil', gelijk heeft, dan gaat het hier om het laatste conflict tussen Réveil en Groninger richting. Uiteindelijk triomfeerde, na 25 jaar strijd, de richting van Groen. Groen, die in 1842 en 1843 de strijd tegen de Groningers verloren had, won in 1864 en nog duidelijker in 1867. Hem werd een 'Réveil-apotheose' bereid, toen men hem na zijn rede voor de Alliantie-vergadering in vier talen toezong 'Dat 's Heeren zegen op u daal'; De Groot moest zijn erkenning in het buitenland zoeken.⁷⁴

Bij de strijd tegen de modernen heeft De Groot nooit op Groen en diens geestverwanten gerekend. In 1861 klaagde hij (ook met het oog op de situatie bij het onderwijs) in een brief aan Koenen: 'O, had hij [Groen] ons niet verstooten, hoeveel zou beter zijn, dan het nu is!' Toch bleef, blijkens een brief uit 1863, De Groot zich er over verwonderen dat er geen samenwerking mogelijk was: 'Waarlijk, Gij en uwe vrienden doet niet wel met de U altijd door ons gebodene broederhand niet gulweg aan te nemen. Niet van U, maar van de modernen scheidt ons eene wijde kloof'. Bij het 'altijd' had De Groot kunnen verwijzen naar 1837, toen hij direct na de verschijning van *Waarheid in Liefde* via Koenen aansluiting gezocht had bij de auteurs van de *Nederlandsche Stemmen*, om zo een breed anti-rationalistisch réveil tot stand te brengen. Reeds toen had Koenen hem moeten antwoorden: 'Ik vrees dat er ... voor het tegenwoordige nog gewichtige hinderpalen tegen die gemeenschap des geestes tusschen de Groninger Theologen en ons bestaan'.⁷⁵

Waar de hoogleraar in 1866 vooral op schijnt gerekend te hebben, waren de ethischen onder leiding van De la Saussaye, de man die hij naast Heldring reeds in 1864 bij zijn plan had willen betrekken. In de bespreking van diens brochure over de middenpartij haalde De Groot ook aan wat De la Saussaye in 1863 in zijn *Godsdienstige bewegingen* geschreven had over 'réveil' en 'Groningsche school': 'De methodisten prediken bekeering; de Groningers opvoeding. Het onderscheid is groot; toch is het mij altijd voorgekomen ... dat, had men gewild, men elkander had kunnen verstaan, namelijk niet door transactie, maar door dieper doordringen in het wezen des menschen, door eene meer psychologische opvatting van bekeering en opvoeding beide. ... Zoo is het niet geschied. De strijd tusschen Groninger School en de orthodoxe partij is op kerkregtelijk gebied gevoerd'. Naar deze woorden verwees ook Van Toorenenbergen toen hij in de jubileumvergadering zijn vrienden toesprak: 'als wij willen, dan kunnen wij elkander verstaan'. Hij

74. *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 494, 496v.

75. P. Hofstede de Groot aan H.J. Koenen, 2-1-1837, 7-3-1861, 5-7-1863; Verzameling Koenen. Réveil Archief; H.J. Koenen aan P. Hofstede de Groot, 3-3-1837; Archief Hofstede de Groot 4a.